

भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवा कराचा प्रवास

सहा. प्रा. मडावी ए. डी.

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,

आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली. जि. हिंगोली-४३१५१३.

गोष्टावर :

वस्तू व सेवा कर भारताच्या अप्रत्यक्ष कर सुधारणा क्षेत्रातील महत्वपूर्ण पाऊल असून ही भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात मोठी आर्थिक सुधारणा आहे. १ जुलै २०१७ पासून वस्तू व सेवा कर प्रणालीची अंमलबजावणी संपूर्ण भारतात करण्यात आली असून या करप्रणालीमुळे एक राष्ट्र, एक कर आणि एकसंध बाजारपेठ प्रत्यक्ष आकाराला येण्यास सुरवात झाली. या नव्या कर प्रणालीमुळे कर चुकवेगिरली आळा बसण्यास मदत झाली आहे. जीएसटी म्हणजेच वस्तू व सेवा कर होय. वस्तू व सेवा कर हा उत्पादन, विक्री, वस्तुंचा वापर व सेवा यावर संपूर्ण देशभरात लागणारा अप्रत्यक्ष कर होय. वस्तू व सेवा कर हा उत्पादक, व्यापारी, उपभोक्ता ते सर्वसामान्य स्तरावर लादलेला कर आहे. वस्तू व सेवा करामध्ये निर्मिती/उत्पादनापासून ते अंतिम उपभोगपर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर कर आकारणी करण्यात येते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अप्रत्यक्ष कर सुधारणांचा भाग म्हणून केळकर समितीने सन २००३ मध्ये वस्तू व सेवा कराची शिफारश केली होती. त्यानंतर सन २००६ मध्ये केंद्रातील युपीय सरकारने जीएसटी विधेयक तयार केले व सन २०११ मध्ये ते संसदेत मांडले होते. भाजपने सत्तेबाहेर असताना या विधेयकाला विरोध केला होता. केंद्रात भाजपचे सरकार २०१४ मध्ये सत्तेवर आल्यानंतर मात्र या विधेयकाचा आग्रह धरला. या सरकारने वस्तू व सेवा कर सुरु करण्याविषयी मांडलेले घटनादुरुस्ती विधेयक लोकसभेत मंजूर करण्यात आले आणि भारतीय संविधानाच्या १२२ व्या घटना दुरुस्तीद्वारे वस्तू व सेवा कर प्रणाली भारतीय अर्थव्यवस्थेत स्विकारण्यात आली. या कर प्रणालीमुळे एकच वस्तू व सेवांवर वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे कर भरावे लागणार नाही. सन १९४७ नंतरचे महत्वाचे करसुधारणा विधेयक म्हणून वस्तू व सेवा कर विधेयकाला असलेले महत्व फार जास्त आहे. या विधेयकामुळे केंद्रीय अबकारी कर, राज्याचा मूल्यवर्धित कर (व्हॅट), करमणूक कर, जकात, प्रवेश कर, चैनीच्या वस्तूवरील कर, खरेदी कर, विक्री कर, व्यवसायिक कर, जाहिराती कर, सेवा कर इत्यादी जवळपास ११ प्रकारचे कर हे कायमचे निघून जाऊन त्या ऐवजी फक्त वस्तू व सेवा कर हा एकच प्रकारचा कर सर्व वस्तू व सेवांसाठी लागू करण्यात आला आहे.

वस्तू व सेवा कर म्हणजे काय?

वस्तू व सेवा कर यालाच इंग्रजी भाषेमध्ये Goods and Service Tax म्हणजेच GST असे म्हणतात. कर कोण भरतो आणि तो कशापद्धतीने आकारल्या जातो यानुसार विविध करांची प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर अशा दोन भागात विभागणी केली जाते. प्रत्यक्ष कराचे हस्तांतरण करता येत नाही, म्हणजे कराचा भार दुसऱ्यावर ढकलता येत नाही. तर अप्रत्यक्ष कराचे हस्तांतरण करता येते. वस्तू व सेवा कर हा अप्रत्यक्ष कर आहे. ग्राहकाने एखादी वस्तू खरेदी केली किंवा उपभोगली तर त्याच्या मोबदल्यात तो जेव्हा पैसे देतो तेव्हा हा कर लागतो. या कराचा भार हा उपभोक्ता म्हणजे अंतिम ग्राहक उचलत असतो. वस्तू निर्मिती करणारे, वस्तू विक्री करणारे, सेवा पुरवणारे हे उपभोक्त्याकडून कर वसूल करून सरकारकडे जमा करतात म्हणजेच सरकार व ग्राहक ह्या दोहोंमधला दुवा म्हणून काम करतात. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीपूर्वी वस्तूसाठी वेगळा कर आणि सेवांसाठी वेगळा कर आकारला जात होता. आता त्याऐवजी वस्तू व सेवा कर म्हणजे जीएसटी ही एकच कर पद्धती अस्तित्वात आली आहे.

जागतिक स्तरावरील वस्तू व सेवा कर:

जगातील बहुतांश देशात वस्तू व सेवा कर प्रणाली लागू करण्यात आलेली दिसून येते. काही देशांमध्ये तो व्हॅट (VAT) किंवा मूल्यवर्धित कर म्हणून ओळखला जातो. जगात सर्वप्रथम फ्रान्स या देशाने १९५० मध्ये वस्तू व सेवा ही करप्रणाली लागू केली आहे. सध्या जगातील जवळपास १६० देशांमध्ये वस्तू व सेवा कर प्रणालीचा मार्ग अवलंबिलेला आहे. यामध्ये युरोपियन युनियन आणि आशिया खंडातील श्रीलंका, सिंगापूर आणि चीन या देशांचा समावेश होतो. वस्तू व सेवा कर दर हे विविध देशात वेगवेगळे आहेत. प्रमाणित वस्तू व सेवा कर दराची पातळी ही २५ टक्के (डेन्मार्क, हेगेरी, स्वीडन, नॉर्वे) ते ५ टक्के (सिंगापूर) आहे. बहुतांश देशात वस्तू व सेवा कर हा त्यांच्या उत्पन्नाचे मुख्य स्रोत आहे. युरोप मध्ये गेले ५० वर्षे वस्तू व सेवा कर हा कर प्रणालीचा मुख्य भाग बनला आहे. जगातील ज्या देशांमध्ये जीएसटी/व्हॅट आहे अशा देशांत जगातील सुमारे ९० टक्के लोकसंख्या वास्तव्य करते.

भारतातील वस्तू व सेवा कराचा इतिहास :

आपल्या भारत देशात वस्तू व सेवा कराची सुरुवात सन २०१७ मध्ये झाली असली तरी या कर प्रणालीचा प्रवास बराच दिर्घ असून यामध्ये सर्वच राजकीय पक्षांचा सहभाग दिसून येतो. भारताच्या कर प्रणालीतील चुटी काय आहेत? आणि त्या कशा दूर करता येतील याबाबत भारत सरकारने वेळोवेळी तज्ञ व्यक्तींच्या समीत्या स्थापन करून अहवाल मागविण्यात आले होते. सन १९९८ मध्ये स्थापन केलेल्या एम्पावर्ड समितीने भारतीय अर्थव्यवस्थेत एक कर प्रणालीचे महत्व जाणून त्या दृष्टीने पावले उचलण्यास सुरुवात केली आणि तेव्हापासून भारतात विविध वस्तू व सेवांचे वर्गिकरण करण्यास सुरुवात झाली.

भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान मा. श्री अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या कारकिर्दीत सन २००० मध्ये सर्वप्रथम वस्तू व सेवा कराची संकल्पना समोर आली. सन २००३ मध्ये भारत सरकारने विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली कर सुधारणाविषयक कार्यदलाची स्थापना केली. २८ फेब्रुवारी २००६ रोजी तत्कालीन अर्थमंत्र्यांनी सन २००६-२००७ च्या अर्थसंकल्पात १ एप्रिल २०१० पासून वस्तू व सेवा कर देशात लागू करण्यात येईल असे जाहीर केले होते. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीसाठी घटनात्मक दुरुस्तीची आवश्यकता असल्याने १९ डिसेंबर २०१४ रोजी घटनादुरुस्ती विधेयक लोकसभेत मांडण्यात आले. ६ मे २०१५ रोजी १२२ वी घटना दुरुस्ती असणारे हे विधेयक ३५२ विरुद्ध ६३ मतांनी संमत झाले. राज्य विधानसभांच्या आणि राष्ट्रपतींच्या मंजूरीनंतर ८ सप्टेंबर २०१६ रोजी राज्यघटनेत दुरुस्ती कायदा २०१६ (१०१ वी घटना दुरुस्ती) करण्यात आला. २० मार्च २०१७ रोजी केंद्रीय मंत्रीमंडळात मंजूरी दिलेल्या वस्तू व सेवा करासंबंधी ४ विधेयकांना लोकसभेने ३० मार्च २०१७ रोजी तर राज्यसभेने ६ एप्रिल २०१७ रोजी मान्यता दिली. त्यानुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेत १ जुलै २०१७ पासून वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात झाली.

वस्तू व सेवा कराची वैशिष्ट्ये :

वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीपूर्वी मुख्यत्वे वस्तूंच्या विक्रीवर कर लावण्याचे अधिकार राज्यांकडे तर वस्तूंचे उत्पादन आणि सेवांवर कर लावण्याचे अधिकार केंद्राकडे होते. त्यामुळे देशात विविध प्रकारचे कर आकारण्यात येत होते. परंतु ही पद्धती अतिशय किचकट स्वरूपाची होती. त्यामुळे विविध कंपन्या तसेच छोट्या व्यवसायीकांना वेगवेगळ्या कर कायद्यांचे पालन करणे कठीण जात होते. वस्तू व सेवा कर लागू झाल्यामुळे हे सर्व कर बंद झाले आहेत. या वस्तू व सेवा कराची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे—

१) **एक कर प्रणाली**— वस्तू व सेवा कर प्रणालीमुळे देशातील विविध अप्रत्यक्ष करांऐवजी एकच करप्रणाली लागू करण्यात आली आहे. वस्तूंचे उत्पादन करणे, विविध सेवा पुरविणे किंवा वस्तूंची विक्री करणे यावर वेगवेगळ्या करांऐवजी वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यावर एकच कर आकारण्यात येत आहे.

२) **एकीकृत कर**— वस्तू व सेवा करामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध अप्रत्यक्ष कर एकीकृत करण्यात आले आहेत. आयकर सारखे प्रत्यक्ष कर मात्र पूर्वीप्रमाणेच राहतील.

३) **स्थिर खर्च**— संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत एकच प्रकारचा अप्रत्यक्ष कर म्हणजे वस्तू व सेवा कर लागू झाल्याने भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवांवर होणारा खर्च स्थिर स्वरूपाचा राहण्यास मदत होत आहे.

४) **एक बाजारपेठ**— वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी केल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय पातळीवर वस्तू व सेवांची एकच बाजारपेठ निर्माण झाली आहे.

५) **राज्यांना भरपाई**— वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे राज्यांना मीळणाऱ्या महसूलात घट होणार म्हणून कलम १८ जीएसटी परिषदेच्या शिफारसीनुसार राज्यांना पाच वर्षासाठी होणाऱ्या महसूल हानीची भरपाई करण्याचे ठरले आहे.

६) **अपवाद वस्तू**— वस्तू व सेवा करामधून मानवी सेवनासाठी अपायकारक असे आमली पदार्थ वगळण्यात आले आहेत. तर पेट्रोलियम पदार्थ (क्रुड ऑईल, हायस्पीड डिझेल, पेट्रोल), नैसर्गिक वायु आणि विमानाचे इंधन यावर जीएसटी परिषदेच्या शिफारसीनुसार पुढील काळात वस्तू व सेवा कर आकरल्या जाणार आहे.

जीएसटी परिषद :

वस्तू व सेवा कराविषयीच्या घटनात्मक दुरुस्तीचा महत्वाचा पैलू म्हणजे जीएसटी परिषदेची स्थापना होय. भारतीय घटनेच्या २७९-अ या कलमानुसार जीएसटी परिषदेची स्थापना १५ सप्टेंबर २०१६ रोजी करण्यात आली. जीएसटी कायद्याची अंमलबजावणी सुरू झाल्यापासून राष्ट्रपतींना ६० दिवसांच्या आत जीएसटी परिषदेची स्थापना करावी लागते. जीएसटी परिषदेची रचना पुढीलप्रमाणे—

१. **अध्यक्ष**—केंद्रीय अर्थमंत्री
२. **उपाध्यक्ष**— राज्यांच्या अर्थमंत्र्यांपैकी एकाची निवड
३. **सदस्य**—केंद्रीय अर्थ राज्यमंत्री, प्रत्येक राज्याचे अर्थमंत्री

४. कोरम—एकूण सदस्यांच्या ५० टक्के

५. निर्णय —निर्णय हा उपस्थित सदस्यांच्या ७५ टक्के इतक्या बहुमताने घेतला जातो.

६. मतांचे मूल्य — केंद्र—एकूण मतांच्या १/३, सर्व राज्ये—एकूण मतांच्या २/३

वस्तू व सेवा कराचा दर:

भारताच्या मुख्य आर्थिक सल्लागारांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने १७ ते १८ टक्के वस्तू व सेवा कराचा दर असावा अशी शिफारस केलेली होती. सध्या वस्तू व सेवा कर ही चार स्तरीय प्रणाली स्विकारण्यात आली आहे. त्यामध्ये ५, १२, १८ व २८ टक्के अशी रचना करण्यात आली आहे. वस्तू व सेवा कर दराची संरचना पुढीलप्रमाणे आहे—

प्रकार	कराचा दर	वस्तू व सेवा प्रकार
शून्याधारित	००	जिवनावश्यक वस्तू (अन्नधान्यासह)
निम्नदर	५ टक्के	सर्वसाधारण वापरात असणाऱ्या वस्तू व सेवा
दोन प्रमाण दर	१२ व १८ टक्के	ग्राहकोपयोगी वस्तू व सेवा
उच्चतम दर	२८ टक्के	चैनीच्या वस्तू
अतिरिक्त सेस	...	लकडारी मोटार, तंबाखू उत्पादने , शितपेये व इतर वस्तू

वस्तू व सेवा कराचे फायदे :

वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे १६० पेक्षा जास्त देशांच्या समुहाशी भारत देश जोडला गेला आहे. ज्यामध्ये ब्रिटन, जर्मनी, इटली, जपान कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, रशिया, चिन, सिंगापूर, आणि मलेशिया इत्यादी देशांचा समावेश आहे. या देशांनी वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी केली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी केल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था एका बाजारपेठेखाली आणण्यात येत असून त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला नवसामर्थ प्राप्त होईल, असा विश्वास भारत सरकारतर्फे वक्त करण्यात आला आहे. वस्तू व सेवा करामुळे होणारे फायदे पुढीलप्रमाणे—

व्यापारी वर्गाला होणारे फायदे:

१) अनेक करांपेवजी एक करद्यावे लागणार. २) केंद्र व राज्य सरकारचे विविध कर व्यापारी वर्गाला भरावे लागत होते. वस्तू व सेवा करामुळे करावर कर आकरण्यापासून व्यापारी वर्गाला मुक्तता मिळाली आहे. ३) आंतर राष्ट्रीय व्यापाराच्या दृष्टीने विचार केला तर वस्तू व सेवा करामुळे मोठ्या स्तरावरील ग्राहक बाजारपेठ म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्था आकर्षण बिंदू ठरेल. उत्पादन खर्च कमी झाल्याने निर्यात वाढली चालना मिळेल. ४) राष्ट्रीय पातळीवर एका सामाईक बाजारपेठेची निर्मिती होणार त्यामुळे देशाच्या कोणत्याही भागात वस्तू व सेवा उत्पादन व विक्री करणे फायदेशीर ठरणार. ५) करदात्याला एकापेक्षा अनेक कर कायद्यांचे पालन करावे लागत असल्याने बराच वेळ व बऱ्याच कायद्यांच्या तरतुदी लक्षात ठेवाव्या लागत असे. तसेच अनेक कायद्यांचे विवरण पत्रके संगणकाद्वारे सादर करणे होत नसल्याने त्यात अचूकता कमीप्रमाणत येत होती. वस्तू व सेवा कर प्रणालीतील सर्व व्यवहार संगणकामार्फत होत असल्याने अचूकता व कार्यपूर्ती लवकर होण्यास मदत होते. ६) कर आकरतांना वस्तू कि सेवा असा निर्माण होणार वाद संपुष्टात येईल.

ग्राहक वर्गाला होणारे फायदे:

१) वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे एक देश एक कर प्रणाली निर्माण झाल्याने ग्राहकांसाठी ही कर प्रणाली समजण्यास सोपी व सुट सुटीत असणार. २) वस्तू व सेवा स्वस्त होण्यामुळे ग्राहकांना दिखकालीन फायदा मिळणार. ३) वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीपूर्वी उत्पादीत मालावर केंद्रीय उत्पादन कर व त्यावर मूल्य वर्धित कर आकारण्यात येत होता. त्यामुळे करावर कराची आकारणी होऊन कराचा बोजा वाढत होता. वस्तू व सेवा कर अंमलात आल्याने करावर कर नाहीसा होऊन एकूण कराचा बोजा कमी झाल्याने ग्राहकांचा फायदा होणार. ४) ग्राहकांच्यासाठी पारदर्शक कर प्रणाली ठरणार.

अर्थव्यवस्थेला होणारे फायदे:

१) प्रत्येक राज्याचे वस्तू व सेवावरील कराचे दर वेगवेगळे असल्याने वस्तूंच्या किंमतीत फरक पडत होता व त्यामुळे देशभर एकच कर प्रणाली स्विकारण्यात न आल्याने संपूर्ण देश एक संघ बाजारपेठ निर्माण होत नव्हती. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे एक देश एक कर व एक संघ बाजारपेठ निर्माण झाली आहे. २) भारत सरकारतर्फे उद्योगजगतामध्ये क्रांतीकारी बदल घडविण्यासाठी मेक इन इंडीया, स्मार्ट सिटीज, स्टार्ट अप इंडीया या सारख्या महत्त्वपूर्ण योजना राबविल्या जात आहेत. वस्तू व सेवा कर प्रणालीच्या अंमलबजावणीमुळे अशा शासकीय योजनांना चालना मिळण्यास मदत होत आहे. ३) वस्तू व सेवा कर प्रणालीमुळे देशाच्या कर प्रणालीत पारदर्शकता तसेच कर पालनास

सुलभता निर्माण झाली. त्यामुळे कर व वाहतुक खर्च कमी होऊन तयार वस्तूच्या किंमती कमी होतील व देशाच्या उत्पादन वाढीला चालना मिळेल. ४) कर चुकवेगीरीला आळा बसल्यामुळे सरकारच्या कर महसुलात वाढ होईल.

सारांश :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत अप्रत्यक्ष करांचे जंजाळ निर्माण झाले होते. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे अप्रत्यक्ष करांचे जंजाळ सुलभ व सुकर होण्यास मदत झाली आहे. जर कर रचना जेवढी गुंतागुंतीची, कर भरणा जेवढा किचकट तर तेवढ्याच प्रमाणात कर चुकविण्याचे कार्य अधिक बळकट होते. वस्तू व सेवा करामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत एक सामाईक बाजार पेट अस्तित्वात आल्याने उत्पादक व उद्योजकांना ही विशाल बाजारपेठ डोळ्यासमोर ठेवून आपली उत्पादन क्षमता निश्चित करणे शक्य होते. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे विविध कर बंद झाल्याने काही वस्तू व सेवांच्या किंमती कमी होण्यास मदत झाली आहे, तर काही विशिष्ट वस्तू व सेवांवर लावण्यात आलेल्या अधिक कर दरामुळे अशा वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढल्याचे दिसून येते. वस्तू व सेवा कर ही नवी कर प्रणाली काही काळासाठी सामान्य लोकांना त्रासदायक ठरणारी असली तरी केंद्र व राज्य सरकारमधील कर अधिकारी यांच्या मार्फत यशस्वी अंमलबजावणी झाल्यास कमी काळासाठी सहन केलेल्या वेदनेचे फळ भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीला चालना देणारे ठरणार आहे.

संदर्भ सूची :

१. योजना — विकास समर्पित मासिक, ऑगस्ट २०१७
२. अर्थसंवाद — मराठी अर्थशास्त्र परिषद, जुलै—सप्टेंबर २०१६
३. बलेटिन ऑफ युनिक अँकडमी — जुलै २०१५
४. सकाळ बातमीपत्र — १ जुलै २०१७
५. वस्तू व सेवा कर, महाराष्ट्र शासन, विक्रीकर विभाग.
६. <https://mahagst.gov.in/>

